

15-Mavzu: Kompleks sonlar

5.3.1. $z = x + iy$ кўринишдаги ифода *комплекс сон* дейилади, бунда x ва y — ҳақиқий сонлар, i эса $i^2 = -1$ тенглик билан аникланади ва у *мавҳум бирлик* деб аталади.

x ва y сонлар z комплекс соннинг мос равишда *ҳақиқий* ва *комплекс қисми* дейилади ва $x = \operatorname{Re}z$, $y = \operatorname{Im}z$ кўринишда белгиланади.

Агар $y = 0$ бўлса, $z = x$ — ҳақиқий сон, агар $x = 0$ бўлса, $z = iy$ — соф мавҳум сон бўлади. Шундай қилиб, ҳақиқий ва мавҳум сонлар z комплекс соннинг хусусий ҳолидир.

Агар $z_1 = x_1 + iy_1$, ва $z_2 = x_2 + iy_2$ икки комплекс соннинг мос равишда ҳақиқий ва мавҳум қисмлари тенг бўлса, яъни $x_1 = x_2$ ва $y_1 = y_2$ бўлса, бу комплекс сонлар тенг дейилади, яъни $z_1 = z_2$.

Мавҳум қисмларининг ишораси билангина фарқ қилувчи $z = x + iy$ ва $\bar{z} = x - iy$ комплекс сонлар *қўшма комплекс сонлар* дейилади.

5.3.2. Агар $z_1 = x_1 + iy_1$ ва $z_2 = x_2 + iy_2$ иккита комплекс сон берилган бўлса, улар устида алгебраик амаллар қуйидагича бажарилади:

$$z_1 + z_2 = (x_1 + iy_1) + (x_2 + iy_2) = (x_1 + x_2) + i(y_1 + y_2),$$

$$z_1 - z_2 = (x_1 + iy_1) - (x_2 + iy_2) = (x_1 - x_2) + i(y_1 - y_2),$$

$$z_1 \cdot z_2 = (x_1 + iy_1) \cdot (x_2 + iy_2) = (x_1x_2 - y_1y_2) + i(x_1y_2 + x_2y_1),$$

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{z_1 \cdot \bar{z}_2}{z_2 \cdot \bar{z}_2} = \frac{(x_1 + iy_1) \cdot (x_2 - iy_2)}{(x_2 + iy_2)(x_2 - iy_2)} = \frac{x_1x_2 + y_1y_2}{x_2^2 + y_2^2} + i \frac{x_2y_1 - x_1y_2}{x_2^2 + y_2^2}.$$

Комплекс сонларни даражага кўтариш иккиҳадни даражага кўтариш каби бажарилади, бунда i сонининг даражалари қуйидаги формулалар бўйича аникланади:

$$i^1 = i, i^2 = -1, i^3 = -i, i^4 = 1 \text{ ва х. к.}$$

Умуман, $i^{4k} = 1, i^{4k+1} = i, i^{4k+2} = -1, i^{4k+3} = -i$.

1-мисол. Ушбу $z_1 = 3 - i, z_2 = -2 + 3i, z_3 = 4 + 3i$ комплекс сонлар берилган бўлсин. $z = \frac{z_1 - z_2 \cdot z_3}{z_1^3 + z_3}$ ни ҳисобланг.

Ечиш. Кетма-кет ҳисоблаймиз:

$$z_2 \cdot z_3 = (-2 + 3i)(4 + 3i) = (-8 - 9) + i(12 - 6) = -17 + 6i;$$

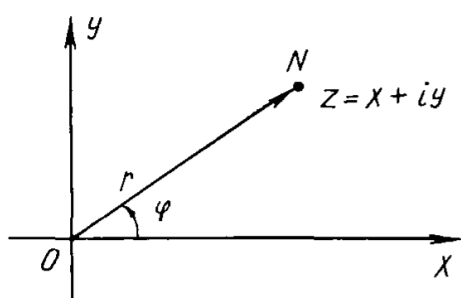
$$z_1 - z_2 \cdot z_3 = (3 - i) - (-17 + 6i) = (3 + 17) + i(-1 - 6) = 20 - 7i;$$

$$z_1^3 = (3 - i)^3 = 27 - 27i + 9i^2 - i^3 = (27 - 9) + i(-27 + 1) = 18 - 26i;$$

$$z_1^3 + z_3 = (18 - 26i) + (4 + 3i) = (18 + 4) + i(-26 + 3) = 22 - 23i.$$

Шундай қилиб,

$$\begin{aligned} z &= \frac{20 - 7i}{22 - 23i} = \frac{(20 - 7i)(22 + 23i)}{(22 - 23i)(22 + 23i)} = \frac{(440 + 161) + i(460 - 154)}{22^2 + 23^2} = \\ &= \frac{601}{1013} + i \frac{306}{1013}. \end{aligned}$$

22- шакл

5.3.3. Ҳар бир $z = x + iy$ комплекс сон геометрик жихатдан Oxy координаталар текислигининг (x, y) нуктаси ёки \overline{ON} вектори билан тасвирланади. Комплекс сон тасвирланадиган Oxy текислиги *комплекс текислик* дейилади ва (z) каби белгиланади. $z = x$ ҳақиқий сонлар *ҳақиқий ўқ* деб аталувчи Ox ўқ нукталари билан тасвирланади. Соф мавҳум $z = iy$ сонлар *мавҳум ўқ* деб аталувчи Oy ўқнинг нукталари билан тасвирланади.

z комплекс сонига мос келувчи N нуктанинг ҳолатини r ва φ кутб координаталари билан ҳам аниқлаш мумкин (22- шакл). Бунда координаталар бошидан N нуктагача бўлган масофага тенг $r = |\overline{ON}|$ сони *комплекс соннинг модули* дейилади ва $|z|$ билан белгиланади; \overline{ON} векторнинг Ox ўқининг мусбат йўналиши билан ҳосил қилган φ бурчак *комплекс соннинг аргументи* дейилади ва $\text{Arg}z$ деб белгиланади.

Ҳар қандай $z = x + iy$ комплекс сон учун қуйидаги формулар ўринлидир:

$$\begin{aligned} x &= r \cos \varphi, \quad y = r \sin \varphi, \\ r &= \sqrt{x^2 + y^2}, \quad \text{tg} \varphi = \frac{y}{x}, \end{aligned}$$

бунда $\varphi = \text{arg}z$ нинг бош қиймати $0 \leq \text{arg}z < 2\pi$ шартни қаноатлантиради.

2- м и с о л. $z = -\sqrt{3} + i$ комплекс соннинг модули ва аргументни топинг.

Е ч и ш. $x = -\sqrt{3}$, $y = 1$ бўлганлиги учун $r = \sqrt{x^2 + y^2} = 2$.

$\text{tg} \varphi = -\frac{1}{\sqrt{3}}$ тенгламадан φ аргументни топамиз:

$$\varphi = -\frac{\pi}{6} + \pi = \frac{5\pi}{6}.$$

Шундай қилиб, $r = 2$, $\varphi = \frac{5\pi}{6}$.

5.3.4. Комплекс соннинг $z = x + iy$ кўринишдаги ифодаси комплекс соннинг *алгебраик шакли* дейилади.

Комплекс соннинг $z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$ кўринишдаги ифодаси унинг *тригонометрик шакли* дейилади.

Эйлернинг

$$\cos \varphi + i \sin \varphi = e^{i\varphi}$$

формуласидан фойдаланиб, комплекс сон ёзилишининг *кўрсаткичли шаклига* эга бўламиз:

$$z = re^{i\varphi}.$$

2- мисолда $z = -\sqrt{3} + i$ комплекс соннинг модули $r = 2$ ва аргументи $\varphi = \frac{5\pi}{6}$ эканини аниқлаган эдик.

Шуларни инобатга олсак, бу соннинг тригонометрик ва кўрсаткичли шакллари мос равишда қуйидагича бўлади:

$$z = 2\left(\cos\frac{5\pi}{6} + i\sin\frac{5\pi}{6}\right), \quad z = 2e^{\frac{5\pi}{6}i}.$$

5.3.5. Комплекс сонларни кўпайтириш, бўлиш, даражага кўтариш, улардан илдиз чиқаришда комплекс сон ёзилишининг тригонометрик ва кўрсаткичли шаклларида фойдаланилади:

Агар

$$z_1 = r_1(\cos\varphi_1 + i\sin\varphi_1),$$

$$z_2 = r_2(\cos\varphi_2 + i\sin\varphi_2)$$

бўлса, ушбу формулалар ўринлидир:

$$z_1 \cdot z_2 = r_1 \cdot r_2 (\cos(\varphi_1 + \varphi_2) + i\sin(\varphi_1 + \varphi_2)) = r_1 \cdot r_2 e^{i(\varphi_1 + \varphi_2)},$$

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{r_1}{r_2} (\cos(\varphi_1 - \varphi_2) + i\sin(\varphi_1 - \varphi_2)) = \frac{r_1}{r_2} e^{i(\varphi_1 - \varphi_2)},$$

$$z^n = r^n (\cos n\varphi + i\sin n\varphi) = r^n \cdot e^{in\varphi}.$$

Охириги формула *Муавр формуласи* дейилади.

Тригонометрик ёки кўрсаткичли шаклдаги комплекс сондан n даражали илдиз чиқариш учун ушбу формуладан фойдаланилади:

$$\begin{aligned} \omega_k &= \sqrt[n]{z} = \sqrt[n]{r(\cos\varphi + i\sin\varphi)} = \sqrt[n]{r} \left(\cos\frac{\varphi + 2\pi k}{n} + \right. \\ &\quad \left. + i\sin\frac{\varphi + 2\pi k}{n} \right) = \sqrt[n]{r} e^{\frac{i(\varphi + 2\pi k)}{n}}. \end{aligned}$$

k га $0, 1, 2, \dots, n-1$ қийматлар бериб, илдизнинг n та ҳар хил қийматларига эга бўламиз (бунда $\sqrt[n]{r}$ арифметик илдиз).

Илдизнинг барча n та қийматларини тасвирловчи нуқталарнинг геометрик талқини маркази кутбда, радиуси $\sqrt[n]{r}$ бўлган айланага ички чизилган мунтазам n бурчакнинг учларини англатишидан иборатдир.

3- м и с ол. $(-\sqrt{3} + i)^6$ ни ҳисобланг.

Е ч и ш. 2- мисол ва Муавр формуласидан фойдаланиб қуйидаги ечимга эга бўламиз:

$$\begin{aligned} z^6 &= 2^6 \left(\cos \frac{5\pi}{6} \cdot 6 + i \sin \frac{5\pi}{6} \cdot 6 \right) = 2^6 e^{5\pi i} = \\ &= 64 (\cos 5\pi + i \sin 5\pi) = -64. \end{aligned}$$

4- м и с ол. $\sqrt[3]{-1}$ ни топинг.

Е ч и ш. $z = -1$ сон учун $r = 1$, $\varphi = \pi$. Шу сабабли унинг тригонометрик шакли қуйидагича ёзилади:

$$z = 1 \cdot (\cos \pi + i \sin \pi).$$

n - даражали илдиз чиқариш формуласидан фойдаланиб, ушбуга эга бўламиз:

$$\begin{aligned} \omega_k &= \sqrt[3]{\cos \pi + i \sin \pi} = \cos \frac{\pi + 2\pi k}{3} + i \sin \frac{\pi + 2\pi k}{3} = \\ &= e^{\frac{i(\pi + 2\pi k)}{3}}, \text{ бунда } k = 0, 1, 2. \end{aligned}$$

k га кетма-кет 0, 1, 2 қийматларни бериб, илдизнинг учала қийматини топамиз:

$$\begin{aligned} \omega_0 &= \cos \frac{\pi}{3} + i \sin \frac{\pi}{3} = e^{\frac{i\pi}{3}} = \frac{1}{2} + i \frac{\sqrt{3}}{2}, \\ \omega_1 &= \cos \pi + i \sin \pi = e^{i\pi} = -1, \\ \omega_2 &= \cos \frac{5\pi}{3} + i \sin \frac{5\pi}{3} = e^{\frac{5\pi i}{3}} = \frac{1}{2} - i \frac{\sqrt{3}}{2}. \end{aligned}$$

5.3.6. Эйлернинг

$$e^{i\varphi} = \cos \varphi + i \sin \varphi$$

формуласи даража кўрсаткичи комплекс ўзгарувчидан иборат кўрсаткичли функцияни тригонометрик функциялар орқали ифода-лайди. Тригонометрик функциялар $\cos \varphi$ ва $\sin \varphi$ кўрсаткичли функциялар орқали қуйидагича ифодаланadi:

$$\cos \varphi = \frac{e^{i\varphi} + e^{-i\varphi}}{2}, \quad \sin \varphi = \frac{e^{i\varphi} - e^{-i\varphi}}{2i}.$$